ՏԻՐԱՆ ՉՐԱՔՅԱՆԻ (ԻՆՏՐԱ) ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ

ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ Պ. Հ.

Գրեթե բոլորը, ովքեր այս կամ այն չափով անդրադարձել են Ինտրայի անձի ու գործի (բայց արդար լինելու համար նշենք՝ գերակշիռ մասով «Ներաշխարհ»-ի ու «Նոճաստան»-ի միայն) գնահատությանը, բանաստեղծի և ընկերության փոխհարաբերության այս հիմնահարցն ամենից խոցելի տեղն են դիտել գրողի մտածողության համակարգում: Հակոբ Օշականը Տ. Չրաքյանի «ընկերային գա- դափարաբանությունը» համարում է ավելի «գրչի խաղեր», քան պրպտումի, համոզումի արդյունք, «անկատար ու մակերեսային»[1]: Մեղա Պարսումյան-Տատոյանը այն խարսխում է մինչև անգամ ախտաբանական արմատների տրամաբանությանը՝ Ինտրային նկատելով «հակա-ընկերային և հիւանդագին կերպով անձնակեդրոն մէկը», «ժխտական երևոյթ մը», «Նիցչէի վարդապետութեան մէկ այլասերած ճիւղաւորումը»: Ի վերջո, եզրակացնելով, որ Չրաքյանի մտածողությունը հեռու է բարոյական, հանրային բարօրության սկզբունքներին հավատարիմ լինելուց, «ընկերաբանական գետնի վրայ ոչ մէկ դրական կամ հետաքրքրական նպաստ կը բերէ արեւմտահայ մտածումին պատմութեան»[2]: Գրիգոր Պըլտյանը փորձում է խնդիրը քննել մի կողմից՝ բնազանցական գաղափարների հարթության վրա, հանգելով այն մտքին, որ եթե «Ներաշխարհ»-ը «կը բախի ընկերայինին, պատճառը այն է որ Անեզրութեան ձգտումը էապէս ժխտողական է, և Անեզրութիւնը՝ մեծ ժխտում մը»[3]: Մյուս կողմից՝ դրա հիմնավորումը նա հակված է պայմանավորելու պատմական որոշակի ժամանակահատվածի՝ 1898-1906 թթ. շրջանի Օսմանյան կայսրությունում, Եվրոպայում, Եգիպտոսում եղած պատմական իրավիճակներով:

Արդ, ո՞րն է իրականն ու իսկությունը այս ամենում: Կողմնորոշման բանալին, համոզված ենք, նշված խնդրի վերաբերյալ Ինտրայի գաղափարների ծագման ու զարգացման ընթացքին հետևելն է՝ նրա իմացաբանական հայացքների համատեքստում:

Այո, Ինտրան իր տանջանքն է համարում ընկերությունը: «Ներաշխարհ»-ի գրությունից ավելի վաղ, Միքայել Կյուրճյանին գրած նամակներից մեկում նա այդ միտքը փոքր-ինչ այլ կերպ է ձևակերպում՝ «Իմ մեծագոյն վիշտս ապագան է»: Այդ ասելով, Չրաքյանը նկատի ուներ «...անտանելի ու տխուր կերպով անհրաժեշտ ապագան՝ իր ամբողջ քաղաքայնութեամբը» (ընդգծումը

---

[1] **Օշական Հ.,** *Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան, հ. 8, Անթիլիաս, 1980, էջ 157:*

[2] **Պարսումեան-Տատոյեան Ս.,** *Էջեր արեւմտահայ մտածումէն, Պէյրութ, 1987, էջ 77:*

[3] **Պըլտեան Գր.,** *Տրամ, Պէյրութ, 1980, էջ 206:*

Ինտրայինն է –Դ. Պ.)[4]: «Անհրաժեշտ» բառի ընդգծումն արդեն իսկ որոշ չափով բացում է փակագծերը: Երիտասարդ, ստեղծագործական ավյունով ու երազանքներով տոգորված, մանավանդ սիրահարված բանաստեղծը սարսափով էր նայում ընկերային կյանքի պարտադրած օրենքներին հլու գալիք այն կյանքին, որը, անկասկած, կամա թե ակամա խոչընդոտելու, արգելափակելու էր իր հոգու, երևակայության ճախրը, կատարելագործվելու ձգտումը, խանգարելու էր այն «անուշ վիճակները», որոնք միայն, նրա համոզմամբ, կարող էին մեծ, հզոր ու գեղեցիկ ծնունդներ ունենալ:

Հասարակություն-անհատ բարդ փոխհարաբերության վերաբերյալ Ինտրայի հայացքները բխում են հասարակության կազմակերպման հիմքում ընկած օրինաչափությունների հստակ ըմբռնումից: Նա հիանալի գիտեր, որ «հասարակության ամբողջությունը կազմված է խորապես անհատական, ինչպես հաճախ նաև էապես մարդկային պետքերու չարաչար զեղչման շնորհիվ»[5]: Հետևապես, միջավայրին համակերպությունը, «որ անոր հաստատությունն է» (իմա՝ բնույթով օբյեկտիվ), կամա թե ակամա ուրացում է նշանակում (և առավել ցավալի ու տառապագին, եթե գիտակցվում է անհատի կողմից) անձի բուն արժեքի, նրա սաղմի մեջ ծրագրված Եսի բոլոր ազատ ու բարերար կարելիություններով: Ինտրան համոզված է, որ ապագա մարդը «երբեք սաղմին տրամադրածը չէ իրականության մեջ»: Եվ այստեղ նա անում է մի ձևակերպում, որով թվում է կանխել Անտուան դը Սենտ-Էքզյուպերիի հանրահայտ ասույթը ամեն մանուկի մեջ մեռնող Մոցարտի մասին. «Ավելի կամ նվազ կորսված անձնականություն մ'է ամեն անհատ»: Եվ հավատարիմ ամեն երեվույթի խորքը դիտելու իր ձգտման, Ինտրան, ասես, խղճմտանքով լի հայացք է նետում «երանավետ սաղմերուն արգանդային կյանքին», որոնք նիրհում են դեռ այնտեղ՝ անտեղյակ ու զերծ այն փոփոխություններից, որոնց պիտի ենթարկվի, լույս աշխարհ գալով, «իրենց դեռ լոկ գաղափարվող կյանքին կույս ու ներդաշնակ, ու ճիշտ ամբողջը»: Միանգամայն հստակ, հիմնավոր է նաև երիտասարդ բանաստեղծի պատկերացումը քաղաքակրթության վերաբերյալ, որն, անշուշտ, «կծագի մարդերու բազմապատկութենեն, և մենությունը «վայրենական» է»: Բայց քաղաքակրթությունը, ըստ նրա, պարտավոր է ոչ թե արգելել, այլ, ընդհակառակը, նպաստել ամեն մի Եսի ճոխացմանն ու ընդարձակմանը, մի բառով՝ անկախացմանը (55-56):

Ըստ էության, ընկերություն-անհատ հարթության մեջ ևս գործում է համադրման-վերլուծման սկզբունքը, և եթե մարդը իդեալի մեջ պետք է լինի ընկերային տարրերի «մեկ ընտրական հավաքույթը, ընկերության մեկ

---

[4] *Ե. Թարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետև՝ ԳԱԹ), Մ. Կյուրճյանի ֆոնդ, II բաժին, 238, 28 մայիս/ 9 հունիս, 1897 թ.:*

[5] **Չրաքյան Տ.,** *Երկեր, Ե., 1981, էջ 55: «Ներաշխարհ»-ից հետագա մեջբերումներն արված են նշված ժողովածուից, որի էջերը տեքստում նշվում են փակագծերում:*

համադրություր», ապա ընկերությունն էլ մարդու վերլուծումն է: Ուստի, Ինտրայի համոզմամբ, ընկերությունը պետք է ոչ միայն չխոչընդոտի, այլև ամեն կերպ ջանքեր գործադրի, որպեսզի անհատը կարողանա հասնել իր ունակությունների ազատ ու անկաշկանդ զարգացմանը, կատարելությանը: Եվ այստեղ արված, ասես հպանցիկ, մի դիտարկումը բոլոր շեշտերը դնում է իրենց տեղերը՝ «...անո՛ր մանավանդ մատչելի՝ որուն կզլանա ընկերությունն այն ազատությունը, որ ի՛ր իսկ ընծայած կարողությանց կիրարկման անհրաժեշտ էր» (ընդգծումը մերն է – Դ. Պ.): Այսինքն, խոսելով ընդհանրապես մարդկանց, անհատների կատարելագործման իդեալի մասին, և շատ լավ պատկերացնելով նաև դրա գրեթե անհնար, կամ առայժմ դեռ շատ հեռավոր ապագայի խնդիր լինելը, Ինտրան իր պահանջը սահմանափակում է գոնե կամ մանավանդ ընդհանուրից առանձնացող, արտակարգ ձիրքերով օժտվածների համար: Ընկերային կյանքը՝ իր բոլոր սահմանափակիչ, հոգին ճնշող օրենքներով, Հյուգոյի նման, նա խտացնում է մի ձևակերպման մեջ՝ Թըշ-վառություն, ցավով արձանագրելով, թե այն «կվարե՛ կյանքը նույնիսկ անոր, որ մերթ պարզմտությունը կունենա հարաբերաբար անկախ կարծելու իր ցավատանջ ինքնությունը» (56) (ընդգծումը մերն է – Դ.Պ.):

Այս կետում է ծնվում ընկերային մարդուց առանձնանալու տեսակացող անհատի ներքին պահանջը: Չէ՞ որ ընկերային մարդը, իր ինքնադրսևորման արարքն իրագործում է բնորեն մտքի, առ առավելն տաղանդի իմացաբանական մակարդակում և հասարակականորեն ընդունված, օգտակար, ճանաչելի ու գնահատելի մարդն է: Մինչդեռ երկրորդ դեպքում գործ ունենք հանճարի բացառիկ երևույթի հետ: Եթե ընկերային մարդու մակարդակին համապատասխանող անհատը իր էության գերագույն դրսևորմանն է հասնում Սրտի ու Մտքի՝ զգացմունքի ու խոհի բազմազան և ներդաշնակ արտահայտություններով՝ կանոնիկ ձևերի մեջ, կուռ համակարգերի շրջանակներում, ապա տեսակացող մարդը ներկայացնող բանաստեղծը իր գոյի կատարյալ ինքնարտահայտմանը հասնում է Սրտի, Մտքի և Հոգու՝ հույզի, խոհի և տիեզերական անհունի խորքային ապրումի, իր բառով՝ թրթռումի, միախառնմամբ՝ «զգայարանականությամբ այնքան մարդկային՝ որքան ոգեկանությամբ հարաբերաբար տիեզերական, աստվածային» (103):

Մեծ է ու հզոր, ըստ Ինտրայի, տեսակացող անհատի հոգին, բայց և տառապագին, քանզի դատապարտված է ընկերային շրջանակների մեջ իր սահմանավոր էությունը կրելու՝ հակառակ տիեզերական անհունի մեջ ճախրելու ծարավին: Բնորոշ են Միքայելին գրած նամակներից մեկի տողերը. «Ես, երազներու, տարակոյսի, «ծփանքի» հոգին՝ պէ՞տք է, և կարելի՞ է որ կաղապարի մը, որոշ չափի մը մէջ մտնեմ, ձևվիմ, կշռվիմ, շատ մը բաներու, պզտիկ, խլեզ բաներու համեմատ կառավարիմ այն հոգին որ չուզեր գիտնալ թե ուր պէտք է թռչի, որովհետև այդ միայն կուզէ ընել՝ առանց ցնցումներու,

մեղմ, եկող կամ փարատող գիշերի մը պես...» (ընդգծումը Ինտրայինն է – Դ. Ղ.)[6]:

Իսկական հանճարները, մեծերն են, որ ունեն իրենց մեծության ու հզորության ստույգ գիտակցությունը և չեն տառապում ավելորդ համեստությամբ: Նույն կարծիքին է և Ինտրան, ով «Ներաշխարհ»-ում հաստատում է, թե՝ «Ինքզինքը մեծ զգալն ավելի տառապագին բան չկա» (62), որովհետև ոչ մի կերպ չի կարողանում վերասլաց իր հոգին տեղավորել երկրային-ընկերային սահմանների մեջ: Այստեղ, թերևս, չենք կարող խուսափել բոդլերյան Ալբատրոսի հետ համեմատությունից: Ու նա ձգտում է դեպի վեր, դեպի անեզրություն, դեպի անսահման Երկնքի բարձունքները, ուր խոկացող «մեծ լռության» մեջ միայն բանաստեղծը կարող է իր «հոյաթև գաղափարները» երկնել՝ «իբրև ճիշտ աղոթքներ», քանզի՝ «բարձրացողը միայն կրնա հատակները զննել» (57-58):

Սակայն կարևոր է նկատել, որ այդպիսի անհատը, ինչպես և Ինտրան նրանց շարքում, ընդհանրապես չի ժխտում ընկերությունը: Նրա բողոքը սոսկ այդ ընկերության, քաղաքակրթության անկատարության ու արատների դեմ է: Ցավն այն է, որ դեռևս սաղմնային վիճակում է նաև մարդու ներաշխարհի ճանաչողությունը, մարդու «ներքին բնությունը դեռ աննվաճ... կապրի իբրև քարանձավի մը մեջ» (70): Եվ քաղաքակրթությունը, եթե չի նպաստում անհատի Եսի անկախացմանը, վերածվում է խոչընդոտի, կապանքի, ճնշելով մարդկային հոգու տիեզերական սլացքները:

Մեկնաբանելով Ա. Ռեմբոյի «Իսկական կյանքը բացակա է: Մենք աշխարհում չենք» միտքը, Պոլ Կլոդելն ընդգծում է, թե «Սրանով նա փախուստի չի դիմում, այլ գտնում է իր «տեղն ու սահմանումը», իր «Եդեմը», վերանվաճում «Արևորդու» մեր նախնական վիճակը»[7], «Բնամարդու» նախնական անաղարտ ու ամբողջական վիճակի վերանվաճումը նաև Ինտրայի ներքին ձգտումներից է: Ահա թե ինչու է նրա տեսակացող անհատը մղվում առանձնության, ուր գերբնական կարողություններ են աճում նրա մեջ, որոնք, սակայն, ուրիշ բան չեն, քան ընկերությունից ճնշված, «անծանոթ, մոռացված, գուցե վախցված ներմարդուն միատարր ու գեղեցիկ երևումը» (58): Երևույթը դիտելով տարբեր ծայրերից, Ինտրան սահմանում է, թե հանրային հայեցակետով մենությունը մերթ բեմն է, որի միջոցով «իմացական ուժերու ամփոփումը միակ անհատի մը վրա՝ պիտի վերստին քայքայանջատի բազմության մեջ»: Մինչդեռ անհատական տեսակետով բազմությունից ազատագրվող այդ մեկուսացումը «տիեզերքին լիագույն ներաշխարհացումն է» (59) տեսակացող այն անհատի մեջ, ով ամբոխից հեռանում է հանրէությունն ընդգրկելու, բուն ճշմարտությանը հառելու, այն ճանաչելու և նույն այդ հանրությանն ընծայելու համար: Ըստ էության, դարձյալ հանրօգուտ ու հասարակականորեն ոչ պակաս, եթե ոչ առավելագույնս նպաստավոր աշխատանք...

---

[6] ԳԱԹ, Մ. Կյուրճյանի ֆոնդ, II բաժին, 238, 16.VIII.1897:

[7] **Ռեմբո Ա.,** *Բանաստեղծություններ, Ե., 1991, էջ 7:*

Սակայն անողոք են ընկերային կյանքի օրենքները: Շատ դիպուկ է Նիկողոս Սարաֆյանի դիտարկումը՝ «...վերջ ի վերջո կ'ընդունինք թե գրող մը որքան ալ հեռանա զանգվածեն, մաս կը կազմե միշտ անոր և կարծելով տալ իր ներքին էությունը, կու տա դարձյալ ու միշտ՝ կյանքի պայմաններեն, փորձառութենեն ու զարգացումեն բխող բան մը: Մարդը անզոր է ձերբազատվելու նյութական աշխարհեն: Կը դառնա անոր գերին անկե իր փախուստովն իսկ: Տառապանք դարձյալ»[8]: Ստորաքարշ կենսապայքարի ճիրանների մեջ ծվատվում է նաև Ինտրայի՝ Անհունի տենչերով շնչող բանաստեղծի հոգին. «Նողկալի խեղճությամբ մը կզգամ կոր որ կենսապայքարի, կենցաղի տեսակետ մը հարկադրված է գիտակցությանս, փոխանակ կյանքին՝ անկարելի կյանքին տեսակետին» (ընդգծումը մերն է – Դ. Պ.): Փոխվում է ինքնագնահատման չափանիշը, տիեզերականը տեղը զիջում է հանրային չափին՝ «ըստ մարդերու ու կնիկներու իրերհայեցության»: Վհատության ծայրահեղ պահերին Ինտրան իրեն համարում է նույնիսկ «ծաղրելի ցնորակոծ մը» (ընդգծումը Ինտրայինն է – Դ. Պ.), որ երազում կամ հավակնում է վեր մնալ կենսապայքարի դաժան մրցումի «պզտիկություններից», տխրությամբ ու ցավով հայտնաբերում է իր մեջ «աշխարհայնության նեխած տրամադրություններ», որոնք շատ հաճախ կատարյալ հուսահատության են հասցնում նրան, պարուրում անզորության, անելանելիության թանձր մղձավանջով: Խոհերի այս ընթացքը՝ բնության մռայլության (անձրևի, երկնքի մթագնման) հարուցած սաստկացմամբ (ամենուրեք անձրևի տակ թափառող, հաչող շներ, իսկ «ո՛վ գիտե ուր են երգող թռչունները», «Ո՛չ մեկ ցնորք, ո՛չ մեկ երգ») տանում է դժվարին ու ծանր «դատավճիռների». «...երբ երկինքը կծածկվի՝ աշխարհքին աղտեղի սևությունը երևան կելլե» ու «բոլոր հույսերը մեկիկ մեկիկ կմղձկին, կոգեվարին, և ինձի անանկ կուգա որ ա՛լ ոչինչ կա, ալ բա՛ն մը չկա... թե ա՛լ պետք է մեռնիլ»: Այդպիսի պահերին նրան սուտ ու անիմաստ է թվում անգամ պաշտելի կույսը՝ Իռենան, որի նկատմամբ տածած խորունկ ու հրաշագեղ զգացմունքը տեղի է տալիս հիասթափության գունազրկող ազդեցությանը՝ «Խնկամանին տեղ հիմա բան մը կա որ դատարկ դրամապանակի մը կնմանի: Քսա՞կ մը ունիմ եղեր»: Այս հոգեվիճակներում, իսկապես որ, տառապագին, կործանարար, անելանելի հուսահատությունն է իշխում բանաստեղծի հոգուն և մտքին՝ ծնունդ տալով անհավատալի դաժան որակումների՝ «...իբրև թե հոգիես անհատնում կոյառու մը անցներ. և ա՛լ ոչ զոք կսիրեմ»: «Ճիշտ վիճակներուն" այս ժամանակի մեջ սիրային վերացումները ցնորական բառեր են լոկ՝ "արծվաթևիլ հավտացող բադի զվարճալի թևաբախումներն իրենց մարմիններեն անտեղյակ հոգիներու»: Եվ վերջին, հուժկու հարվածը՝ «Եվ արդեն ո՞վ եմ ես, որ սիրեմ...» (ընդգծումը Ինտրայինն է– Դ. Պ.): Նման վիճակներում, կարծում ենք, Ինտրան ձգտում է իրագործել այն, ինչի մասին Ա.Ռեմբոն ասում է, թե «բանաստեղծն իրեն տեսանող է դարձնում բոլոր

[8] **Սարաֆեան Ն.,** *Տեսարանները, մարդիկ եւ ես, Ե., 1994, էջ 90:*

զգայությունների երկարատև, անսահմանափակ ու գիտակցված խանգարումի միջոցով: Սիրո, տառապանքի, խելագարության բոլոր ձևերը. նա որոնում է ինքն իրեն, սպառում է իր մեջ բոլոր թույները, որպեսզի պահպանի դրանց բուն էությունը» (ընդգծումները՝ Ա. Ռեմբոյի – Դ. Պ.)[9]: Ասվածի հաստատումն են նաև «Ներաշխարհ»-ում խենթին, բանգին, սիրո տրոփներին և ապրումի այլ ձևերին նվիրված հրաշալի էջերը:

Թվում է, բոլոր կամուրջներն այրված են, բոլոր իմաստները ջնջված, մահվան խրախճանքի պահն է՝ կյանքի, կենսավետության անզորության հանդեպ: Սակայն ինքնաքայքայող կրքի գերագույն կետը բախվում է մի անճառելի զորության, սրբության անշրջանցելիությանը՝ «Միայն մայրս կողբամ»: Ծնունդ, հղացում, սկիզբ խորհրդանշող էակի՝ մոր հիշատակումը (ավելի ուշ պիտի հավաստի, թե մոր մեջ է Աստված) կասեցնում ու շրջում է մտքի և հոգու մահատենչ ընթացքը: Ծագում է փրկության հույսի շողը, չի ուշանում նաև երկնքի կենսավետ նշանը՝ «Տարօրինա՛կ բան. ճառագայթ մը»:

Այս պահից սկսվում են բանաստեղծի նրբազգաց հոգու ալեկոծումները երկու ծայրահեղ կետերի՝ լիարժեք կյանքի ու մահվան, երազի և իրականության, վերջի ու սկզբի միջև («Չէ՞ մի որ ամեն սկիզբ երազով այլակերպված վախճան մ'է»), որոնք ուղեկցվում են արևի ճառագայթի ծագման ու անհետացման հերթագայությամբ: Տառապալից մի ընթացք, որի ամենացավագին իրողություններից է կենսաշահությանն ուղղված հարկադրական աշխատանքը, «գործը» ընկերության մեջ՝ ապրելու համար, դրամ վաստկելու» ստիպմունքը (62-65):

Նկատենք, սակայն, որ ընկերային կյանքի իրողությունները հատկանշող բառերը ներկայանում են իրենց երկակի՝ այսպես կոչված, հասարակ, կենցաղային և խորհրդանշական, խորքային իմաստներով: Այդ կերպ կյանքն ու ապրելը, աշխատանքն ու աշխատելը, գործն ու գործունեությունը էապես տարբեր են կենցաղային մարդու և տեսակացող մարդու համար: Նամակներում Չրաքյանը որոշակիորեն տարբերակում է կենսասիրությունը կենցաղասիրությունից, բազմիցս իրեն ներկայացնելով «է՛ն առաջիններեն... իբրև կենսասեր.- ո՛չ կենցաղասեր», «իբրև բնության, վայրենության սի-բահար...», «Ներաշխարհ»-ում՝ որպես «կենցաղեն վեր սավառնաթև հոգի»: Ներկայացնելով աշխատանքի իր ըմբռնումը, նա տարբերակում է «անդուլ կռիվը... բնության ու մարդուն միջև»՝ ընկերային կյանքում տիրող «մարդկային անհատներու խումբերու» միջև մղվող կռվից, որը, ըստ նրա, մերժելի է նաև նրանով, որ մղվում է ստոր, կեղծավոր միջոցներով: Ընկերային, աշխարհային այդ աշխատանքը «կուզի կամ լուսանի նենգավոր կամ խիզախ կենսաշա-հությունն» է «ստվերին մեջ», որովհետև՝ ընկերության մեջ «խաբեությամբ կամ բռնությամբ շինված կռիվն է միայն ինչ որ աշխատություն բառով կհասկնան և անոր սրբությամբն ու խաղաղությամբը սքողած կպարտադրեն» (68):

---

[9] **Ռեմբո Ա.,** *նշվ. աշխ., էջ 146:*

Չրաքյանը, սակայն,իր մեծ նախորդի՝ Եղիա Տեմիրճիպաշյանի նման, որքան էլ ընդվզում, բայց ամենևին չի խուսափում գործից, աշխատությունից: Ընդհակառակը,ինչպես վկայում է իր նամակներում, իր կյանքի ամենից «հուսատու վայրկյաններն» է համարում «հանդարտ քունե մը ետքը, պայծառ թարմ օդ մը, և աշխատութիւն»: Միայն թե իր էությանը հարազատ, սիրելի աշխատանքը որոշապես տարբեր է ընկերային հարկադրական աշխատանքից: Այս կարևոր խնդրի հետ կապված, հետազոտողներից շատերը, ցավոք, մեծ մասամբ ճիշտ չեն մեկնաբանել Տ. Չրաքյանի հայտնի «ծուլություն»-ը: Հ. Օշականը այն պարզապես չի ներում բանաստեղծին՝ «Անընտել էր ամեն բանի համար ուր ճիգ, հարատևություն, պարկեշտ աշխատանք, մանավանդ կամքը բան մը սորվելու տիրական կու գան»[10], գրում է նա: Եվ դա այն դեպքում, երբ մի գիրք գրելու համար Ինտրան, իրոք որ, մարդկային մտքի մի ամբողջ մատենադարան էր տակնուվրա արել: «Ներաշխարհ»-ում «կըսիրեմ ծուլությունը» միտքը ուղղակի հակադրությունն է «կատեմ կենսաշահությունը» հաստատման: Իրականում «ծուլություն» բառը Տ. Չրաքյանի լեզվում՝ վիճակների բնույթից կախված, գործածվում է տարբեր նշանակություններով. ինչպես բուն՝ բառարանային («Հոգնած, սպառած ու ծույլ եմ»), այնպես էլ փոխաբերական իմաստով՝ իբրև ազատ ու անկախ, մենության վիճակի, սիրած գործով, ստեղծագործությամբ զբաղվելու, երազելու և խորհելու հաճելի պահերի նախապայման: Այս վերջին նշանակության մեջ նոր իմաստ են ստանում նաև գործ, գործունեություն, աշխատություն հասկացություններ-ը: Նիկողոս Սարաֆյանը՝ ընդգծելով երազողների «գործնականության» կարևորությունը, գրում է. «Գործնական մարդերը... կը մնան երազողները, որ կը ծնին, կը մեծնան, կը ծերանան ու կը մեռնին առանց ապրելու (իմա՝ ընկերային սովորական կյանքով – Դ. Պ.)...»[11]: Ավելին՝ ըստ Ն. Սարաֆյանի, ներհայեցողական, «ոչ գործնական» խորհողները հայտնաբերում են «քաղաքացիական ավելի մեծ քաջություն մը», «ավելի մեծ պարկեշտություն մը», քանի որ հեռու են մնում «մոլեռանդության մը սահմանափակ հորիզոններեն», «համբավին ընդհանրական գիծեն...»[12]:

Ինտրայի ընկերային գաղափարաբանության մեջ կարևոր է մարդկանց բնական անհավասարության մասին թեզը: «Ներաշխարհ»-ում «հավասարություն ըսվածը» նա պարզապես ցնորք է համարում: Ըստ նրա, անհատները, սաղմնային վիճակում ծրագրավորվածությունից իսկ, հավասար չեն և չեն կարող լինել: Ուրեմն և, հասարակությունը պետք է խելացիորեն կազմակերպի իր ամբողջությունը, իր ընդհանուր բարօրությանն ուղղելով անհատների ու խմբերի բնական կարողությունները, ըստ այդմ՝ տարբերակված մոտեցում ցուցաբերի մարդկանց տեսակների նկատմամբ: Ինտրայի համոզմամբ, եթե մրցումը անհատականության ամենամեծ գործնա-

[10] **Օշական Հ.,** *նշվ. աշխ., էջ 13:*
[11] **Սարաֆեան Ն.,** *նշվ. աշխ., էջ 96:*
[12] *Նույն տեղում, էջ 107:*

կանացումն է, ապա մրցման անկարողներին հարկավոր միջոցները չընծայելով, քաղաքակրթությունը նրանց մեծ մասին դատապարտում է «մեծագույն ճնշման մը, որ մարդոց բնական անհավասարությունն է» (69), իսկ մրցման օրենքները սպանիչ ներգործություն են ունենում հատկապես բանաստեղծական նուրբ հոգիների վրա: Բայց դա սոսկ անհատի խնդիրը չէ, այլ ամբողջ հասարակության, քանզի երկնային շնորհներով օժտյալների ձիրքերի լիարժեք դրսևորումը արգիլելով, աղքատանում, մաս-մաս մեռնում է նաև մարդասիրությունը, մարդկայնությունը մարդկային աշխարհի մեջ:

Ուրեմն, ի՞նչ օրենքներով պիտի առաջնորդվեն մարդը և մարդկությունը... Ինտրան այդ հարցին ունի իր որոշակի պատասխանը՝ Բարոյականի: Անհատը՝ անհատական բարոյականի, մարդկությունը՝ հավաքական բարոյականի, որի ապահովումը քաղաքակրթության գերագույն խնդիրն է: Քաղաքակրթությունը, սակայն, մինչ այժմ սոսկ այն է արել, որ նախամարդկային ստորին բնազդները հասցրել է «նենգության, խաբեբայության քաղաքավարության» աստիճանի: Մինչդեռ պարտավոր էր՝ բթացնելով անասնական-տարերայինը, զարգացնել անհատական-մարդկային-բարոյական արժեքները: Իսկ ներկա պայմանների մեջ, վկայակոչելով նաև Շոպենհաուերին, Ինտրան համոզված է, որ եթե սերնդագործությունը բնազդի արդյունք չլիներ, ոչ ոք չէր ուզենալու «աներկբայելի թըշվառության մը լքել իր սերունդը», ավելին՝ «անտարակույս ինքնապահությունն ալ ոչ զոք պիտի մղեր կյանքը շարունակել եթե բնազդական չըլլար, այլ խորհրդածության ու կամքի գործ»: «Քաղաքակրթությունը մի՛թե խիղճը չէ՞ Մարդկության» (70), դառնորեն բացականչում է Ինտրան՝ արձանագրելով հակառակը:

«Չրաքյանը առնչություն չուներ որևէ քաղաքական կուսակցության հետ, սակայն որքան էլ տարված «բացարձակ» որոնումներով, նա չէր վերանում կապիտալիստական իրականության պարտադրած հակամարդկային օրենքներից, «եղերազավեշտ հառաջդիմության» կեղծիքից: (...) Խաբեության, բռնության, շահագործման իրականությանը նա հակադրում է ճշմարիտ մարդասիրության, հավասարության, ազատության և եղբայրության ուտոպիստական այն երազանքը, երբ հնարավոր կլիներ «...աշխատությունը նկատելու արդար ու քաղցր գործունեություն մը»,- իրավացիորեն գրում է Ստեփան Թոփչյանը[13]:

Եվ իրոք, այն արդար (որը նաև «տրամաբանականն է միայն») հասարակությունը, որ պատկերացնում է Ինտրան, իհարկե, կարող էր գոյություն ունենալ լոկ բանաստեղծի վառ երևակայության մեջ: Այնուամենայնիվ, նրա առաջարկած մոդելը բխում էր մարդու և աշխարհի մասին իր պատկերացումների, մտածողության ընդհանուր համակարգից: Ըստ այդմ, Ինտրան երազում էր, որ կենսապայքարը «միայն Մարդուն և Տիեզերքին կույր երևույթներուն միջև» սահմանափակելու համար, քաղաքակրթությունը յուրաքանչյուր անհատի պարտավորեցներ փոքր ժամանակով, միայն մի քանի

---

[13] **Չրաքյան Տ.,** *նշվ. աշխ., էջ 26:*

տարի աշխատել հանրային օգուտի համար, պայմանով, սակայն, որ դա լինի իր տաղանդի, բնական կարողությունների և ոչ թե հավակնությունների համեմատ: Դրանով կապահովվեր անհատի օգտավետության հասարակական բաժինը, իսկ մնացած ժամանակը նա ազատորեն կտրվեր ստեղծագործ աշխատանքի հաճույքներին, որոնցով «մարդկային հանճարը կձգտի ճշմարտության ելլել»: Այդ դեպքում գռեհիկ կենսապայքարին անընդունակ երազող բնավորությունները, ըստ նրա, ոչ միայն չէին խուսափի ընկերային աշխատանքից, այլև, ընդհակառակը, բնական ու ազատ ստեղծագործական թռիչքների իրագործման հիմնապայմանը կնկատեին «իրենց ինքնությունը չուրացող ու զայն ապահովող» այդ գործունեությունը: Ասվածը հիմնավորելու համար Ինտրան թվարկում է, թե այդպիսի պայմաններում ի՞նչ գործերով ընկերային կյանքին սիրով իրենց պարտքը կտային մտածումի մեծերը՝ Տոլստոյը, Ռուսոն, Սերվանտեսը և շատ ուրիշներ (70-71):

Ջանալով կանխել իր ներկայացրած մոդելում անհավասարություն և մարդասիրություն եզրերի միջև հակասություն տեսնողների հնարավոր առարկությունները, Ինտրան դիմում է նաև պատմական փորձին, իր տեսակետը մասնավորելով հասարակության աստիճանակարգման հին Եգիպտոսի օրինակով: Այնտեղ ընկերության ամբողջությունը, իր դիտարկմամբ, կառուցված էր բնականի և արդարության սկզբունքի վրա՝ «ո՛չ թե անհավասար՝ այլ ինքնաբերորեն, ու բնօրինապես աստիճանված», այսինքն՝ «հավասարությունը կընդուներ աստիճաններուն վրա՛ միայն»: Այդ ընկերությունը, ըստ Ինտրայի, ծնունդ էր առնում բարեշրջությունից, որը ձգվում էր «ճշմարիտ ստրուկեն մինչև ճշմարիտ Քահանայն, մկանային զորութենեն մինչև բարոյականը, նյութեն մինչև արփը», կարճ՝ Բնությունից մինչև Աստված: Ու թեև այստեղ ևս «տգիտությունն աստվածգիտութենեն» ուներ իր թանձր ու սահմանափակ բաժինը, և տիրապետող Միտքը՝ իր «վերացյալ ոլորտը», բայց այդ ընկերությունը հարազատ ու նման էր Մարդուն, Մարդկությանը: Նշանակում է, ընկերային ամբողջի կազմակերպման մեջ Ինտրան կարևորագույն դեր է հատկացնում բարոյական սկզբունքին, մարդկային հասարակության ճշմարիտ կառույցը տեսնելով «բարոյակալված, բարոյապսակված» բնությանը համապատասխանության իդեալի մեջ (167-168):

Այսպիսով, անհատ-ընկերություն փոխհարաբերության զարգացումը Տիրան Չրաքյանի կյանքում և ստեղծագործության մեջ անցնում է իր առանձնությունից՝ երկբայությունների միջով, դեպի մարդիկ, մենախոսությունից՝ երկխոսություն կորագծով: Գիշերային, նույնիսկ կեսգիշերային կատարյալ մենության մեջ իրագործվող ինքնազննումի, ինքնաճանաչման ընթացքը՝ հագեցման մի պահի կարիք է զգում իրական, դրսում համատրոփող բազմազեղուն կյանքի ներխուժման: Անձուկ սենյակը, խուցը կամ խրճիթը այլևս նեղ է գալիս բանաստեղծի «թռչուն հոգուն», և նա դուրս է գալիս բնության, մարդկանց մեջ պտտելու... Այնպես, ինչպես իր հոգու մութ ու մամռոտ քարայրում դեգերող միտքն է դուրս գալիս՝ երկիրն ու երկինքը «խմելու», յուրացնելու և յուրացվելու այդ անչափելի Անբավությունից:

Եվ նա անընդհատ մոտենում է ու հեռանում, հեռանում է ու մոտենում՝ մի ամբողջական հայացքի մեջ բնականորեն ընդգրկելու համար մարդուն ու նրա աշխարհը, միաժամանակ, մեկի՝ պարզ անհատի մեջ որոնելու և գտնելու ամբողջի հետ նրա նույնությունը, միջուկը, որ ավիշի պես անցնում է մարդկանց միջով՝ կազմելով հասարակության ամբողջի առանցքը, կենսավետող ուժը: Ու հայտնվում է «վաչը», որն անցնում է Տ. Չրաքյանի գրեթե բոլոր գլխավոր գրություններով՝ «Սապանճա լճից» մինչև «Տորոսեն անցք», տանելով նրան թափառումների բազմախոստում ուղիներով դեպի Բնության և Մարդկանց երկրի անծայրածիր հորիզոններ. «Հանճարի անընկերական ներշնչում մ՚ունենալո՛ւ պես հայրենիքեն դուրս ելլել. իբրև տիեզերականության ամմամբ մը՝ հանրէական հայրենիքը, Երկիրը վայելել. տիեզերքը տեսնել ամեն լայնություններեն, ամեն տեսավայրերեն...»: Վանդակից թռչել տենչացող հոգին «կառավարելու» մտահոգությունը այլևս փոխարինվում է թռչունն ազատ ճախրի մեջ արձակելու որոշման, քանզի «Զգայությունք անհրաժեշտ են բանաստեղծին կյանքին, իբրև սնունդ անոր իսկության»: Միակ պայմանը «ոնէ ընկերային պայմանե» չկաշկանդվելն է: Ինտրան գիտի, որ բանաստեղծի համար «գառագեղի» մեջ անգամ, «Անհունին մեջ թևածել թույլատրող լուսամուտ մը կա ամենուրեք»՝ միտքը, խիղճը: Բայց դա այլևս չի բավարարում նրան, ով ուզում է «գործացնել, ապրիլ իր ներաշխարհը. իր երազներն, իր բոլոր վերացականությունն զգայարանել, թանձրացնել, հեշտասիրել կուզե»: Այժմ արդեն ավելին՝ զգայարանելու ցանկությունից էլ անդին՝ «իրերուն ընդհանուր օրենքին ձգտելու չափ իրերուն պարագայական խորհուրդին կը միտի» (Ընդգծումը մերն է – Դ. Պ.): Եվ ահա դասական ձևակերպումը՝ «Երևակայությունը պետք է հանգի թափառականության» (181-182): Այսինքն՝ ազատագրության:

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ТИРАНА ЧРАКЯНА (ИНТРА)

ДЕМИРЧЯН П. А.

Резюме

То убеждению Т. Чракяна общество не только не должно препятствовать, но и обязано всячески способствовать свободному развитию личности, в частности, личности незаурядной и талантливой, не отрицая при этом необходимости совершенствования всех членов социума. Т. Чракян восстает против пороков общества и несовершенства мировых цивилизационных процессов.

TIRAN CHRAKYAN'S (INTRA) SOCIOLOGICAL VIEWS

P. DEMIRCHYAN

Abstract

Intra's views of complicated relations between society and individual proceed from the clear perception of objective laws underlying the basis of the society formation. In fact, the principle of synthesis also works on the level of society and individual. Hence, Intra believes the society should do its best to contribute to the free and natural development of one's skills.

Referring to the ideal of individual's development, Intra sets his demands for the talented. It is important to mention that individuals like Intra do not deny the concept of society at all. Their protests simply target the incompleteness and flaws of the society.